ח׳ליל אל־רחמן — חברון

כידוע, נקראת חברון בפי הערבים בשם ״ח׳ליל אל־רחמן״. שם זה הוא מעיקרו כינוי של אברהם אבינו, שהיה ״חבר הרחמן״ כלומר ידיד ה׳. הדבר מפליא, לכאורה, שכן מרבית המקומות העתיקים הידועים בארץ נקראים בפי הערבים בשמותיהם ההיסטוריים הקדומים, כגון: בית לחם, גבע ומכמש, ומדרום לחברון: כרמל, זיף, מעון, אשתמוע, יוטה ועוד הרבה. וכבר ציין זאת ר׳ אשתורי הפרחי, לפני כ־700 שנה: ״שמות העיירות והנהרות הכתובים בכתבי הקודש שבכתב ושבעל־פה מעט הוא מה שנשתנה בין הישמעאלים... הארץ לעולם עומדת והשינוי בשמות מעט הוא״.[1] נשאלת אפוא השאלה: מה ראו הערבים לסטות ממנהגם דווקא כאן, לזנוח את השם ההיסטורי העתיק ״חברון״ ולקרוא לעיר קדומה ומפורסמת זו שם חדש?

כדי להגיע עד חקר דבר זה, מן הראוי כי נשאל את עצמנו תחילה: מניין להם לכובשים ולמתיישבים הערבים שמות עבריים־מקראיים עתיקים? מסתבר שלמדו אותם לא מתוך ספרים ומחקרים, כי אם פשוט מפי יושבי המקומות, שרבים מהם היו יהודים או יורשי היישוב היהודי הקדום. אמור מעתה: הכובשים־המתיישבים הערבים לא קראו שמות חדשים על מקומות ששמם העתיק היה קיים וידוע. ראיה לדבר, כי אפילו במקום שאימצו הערבים שמות לא עבריים, לא היו אלה לעתים שמות ערביים כי אם שמות יווניים־רומיים שהיו שגורים בפי יושבי המקומות באותו זמן. על־כן יקראו הערבים לשכם בשם נאבלס, בעקבות הכינוי הרומי של העיר — Neapolis (Flavia), ולשומרון בשם סבסטיה היא Sebaste, וכיוצא בהם הרבה.

הקשר הרצוף בין היישוב היהודי ויורשיו לבין היישוב הערבי יש בו כדי להסביר כמה תופעות מעניינות של גלגולי מסורות מקומיות. פעמים שאתה מוצא כי שם או מסורת מקומית שבפי הערבים מצויים גם במדרש חז״ל. הנה למשל, מקום בנחלת ישכר, לא הרחק מהר תבור, ושמו כְּסַלּוֹת (יהושע יט, יח) או כְּסֹלֹת תָּבֹר (שם, יב). בפי הערבים נקרא המקום בשם אִכְסַאל. ואם תשאל: א׳ נוספת זו מניין? הרי תמצא צורה זו ממש בא׳ נוספת במדרש בראשית רבה (צט, יב על הפסוק ״וישכר חמור גרם״[2]). ושוב: מובן שהמתיישבים

1 אשתורי הפרחי, כפתור ופרח, מהד׳ צ״ה אדלמן, ברלין תרי״א, פרק י׳, דף מא ע״א; פרק מז, דף קב ע״ב.

2 [מהדורת תיאודור־אלבק, עמ׳ 1263, הערה 7 ״אכסלו״ — כך כ״י ותיקן וכ״י לונדון. וכן בקטעי גניזה לבראשית רבה, מהדורת מ׳ סוקולוף, ירושלים תשמ״ב, עמ׳ 188.]

כל הזכויות שמורות להוצאת אוניברסיטת בר אילן. לדף הספר באתר ההוצאה:
https://www.biupress.co.il/index.php?dir=site&page=catalog&op=item&cs=683

הערבים לא שאלו את השם מתוך המדרש. מפי יושבי המקום היהודים למדו את השם חכמי המדרש מחד, והכובשים הערבים מאידך.

כיוצא בזה מספר הגיאוגראף הערבי מַקדסי, לפני כאלף שנה, כי את צוער שבדרום ים המלח מכנים בשם "גיהנום", בגלל אקלימה הקשה ומימיה הרעים. וראה זה פלא: אותו דבר ממש אנו שומעים מאות שנים קודם לכן מפי חז"ל: "עד צוער, מלמד שהראהו גיהנם סמוכה מצדו".[3] מַקדסי היה איש מלומד, ואף־על־פי־כן אין להניח שלמד את הדבר מפי המדרש. הוא היה חוקר־נוסע ודרכו היתה לתאר מה שראה ושמע במקומות שעבר בהם. אמור מעתה: גם כאן לפנינו מסורת מקומית של יהודים, שעברה מצד אחד למדרש חז"ל ומצד שני אל הכובש־המתיישב הערבי. והרי תעודות וממצאים מעידים, כי בצוער נתקיים היישוב היהודי מאות בשנים אחרי החורבן, אל־נכון עד הכיבוש הערבי ממש.[4]

עין־דור של שאול המלך (יהושע יז, יא; שמ"א כח, ז) נקראת בערבית אנדור. כיצד נהפכה ע' ל־א'? והרי הערבים מבטאים אותיות גרוניות ומבדילים היטב בין א' ל־ע'? אכן, אילו למדו את השם מן המקרא, היו בוודאי קוראים עין דור. ברם הם למדו מפי יושבי המקום, וכבר העידו חז"ל בכמה מקומות, שיושבי הגליל היהודים "היו עושין עיינין אלפין".[5]

נראים הדברים, כי המתיישבים הערבים ששמעו את שם מקומם מפי האוכלוסין הוותיקים, לא בכל מקרה שימרוהו כצורתו. לפעמים שינוהו לפי טעמם ולפעמים אף תרגמוהו לערבית. זהו, כנראה, פשר השם "תל אל־קאדי" (קאצ'י), שאינו אלא תרגום השם העברי העתיק דן (קאדי — דיין, שופט). הקצה הצפוני של "סולם צור" נקרא בפי חז"ל בשם: לבנן או לבלבן, ואילו הערבים יקראו לו ראס אל־ביאדה (ביאצ'ה) [אביד (אביצ') = לבן]. אותו שם תרגמו הצלבנים ללטינית וקראו למקום Album Promontorium. דוגמה מעניינת לנוהג זה הוא שמה של העיר ההלניסטית Capitolias (העיר הראשה). מו"ר פרופ' שמואל קליין זצ"ל הוכיח, כי שמה הקדום של אותה עיר בעבר הירדן (לא הרחק מאַרְבֵּד של ימינו) היה בי רישא, ובערבית עד היום — בית ראס.

מעתה רשאים אנו לחזור לעיר האבות ולשמה "הערבי" חיליל אל רחמן.

שנינו בבראשית רבה פד, יג (ובמקומות מקבילים בדברי חז"ל): "וישלחהו מעמק חברון' (בר' לז, יד) והלא אין חברון נתונה אלא בהר? אמר רבי אחא: הלך להשלים העצה העמוקה שנתן הקב"ה בינו ובין חבר הנאה שקבור בחברון — 'ועבדום וענו אותם' (בר' טו, יג)". המדרש מסביר, שיוסף נשלח מחברון אל אחיו (ונמכר למצרים) כדי שיתקיים דבר ה' לאברהם: "גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה". דבר ה' לאברהם רמוז בביטוי "מעמק חברון", שמשמעותו האגדית "העצה העמוקה שנתן הקב"ה בינו ובין חבר הנאה שקבור בחברון".

3 ספרי דברים שנז. הנוסח עפ"י ילקוט שמעוני תתקסד.

4 עיין: ש' קליין, ספר הישוב, ירושלים תרצ"ט, ערך "צוער", עמ' 126.

5 [לפי י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' רט–רכו ערעור הע היה חלקי ובאזורים מסויימים בלבד. חז"ל ציינו את אנשי בית שאן טבעון וחיפה שעושים עיינין אלפין (בבלי מגילה כד ע"ב, ירושלמי ברכות ד ע"ד). עין דור אינה רחוקה מן הרצועה המחברת את שלושת הישובים הללו.]

כל הזכויות שמורות להוצאת אוניברסיטת בר אילן. לדף הספר באתר ההוצאה:
https://www.biupress.co.il/index.php?dir=site&page=catalog&op=item&cs=683

הנקודה החשובה לגבינו היא מדרש השם "חברון", הרומז לפי האגדה לאברהם אבינו שהוא "חבר הנאה" של הקב"ה. תרגומו הערבי של התואר "חבר של הקב"ה" הוא ח'ליל אל־רחמן. ברם, מובן שלא שאלו הכובשים־המתיישבים הערבים את השם מן המדרש, כי אם מן היהודים יושבי חברון. קינה עתיקה מתקופת הביזאנטים, מאוצרות הגניזה,[6] מזכירה את "כפר חברונה" שהיו בה "חכמים סופרים בתורה ובתורת כהנים מהירים". בחברון נמצאו גם שרידי בית־כנסת מתקופת האמוראים. משמע, שהיישוב היהודי בחברון עמד על תלו במאות השנים שלאחר החורבן.

יתר על כן, אפשר לעמוד גם על מקור התהוותו של מדרש השם חברון — "חבר הנאה" בקרב יהודי חברון. חכם נוצרי בן המאה החמישית ושמו Sozomenos[7] מספר, כי בחברון היו נערכות בימיו חגיגות עממיות בכל קיץ. "שם יחוגו עד היום ילידי המקום ואנשי ארץ ישראל הרחוקים יותר ואנשי צור וערביים חג נהדר בכל שנה בעונת הקיץ. רבים מאוד באים גם לשם מסחר, מקח וממכר כי החגיגה נוגעת מאוד לכולם. ליהודים — מפני שמתפארים באברהם אביהם, לעובדי האלילים — על שום הופעת המלאכים, ולנוצרים — מפני שכבר אז הופיע לצדיק מי שעתיד היה להתגלות".

מדבריו אלה של סוזומינוס למדנו, כי באותם הדורות שקדמו לכיבוש הערבי, היתה העיר קדושה לבני כל הדתות בארץ. באותן חגיגות־עם בקיץ בוודאי לא חסרו מדנים ודברי התנצחות, וכרגיל במקומות כגון אלה תבעה לעצמה כל דת וכל כת זכות יתר בקדושת העיר. היהודים "שמתפארים באברהם אביהם" טענו אל־נכון, כי כל עיקרה של קדושת חברון אינו אלא בגין אברהם אביהם, וכדי לחזק טענה זו ולתת לה תוקף יתר מצאו לה סימוכין גם בשם העיר. כך נוצר מדרש השם חברון — חבר נאה של הקב"ה, בקרב היישוב היהודי של חברון.

מפי יושבי חברון היהודים למד חכם האגדה רבי אחא פירוש אגדי נאה זה של השם חברון. והרי שמענו כי בין החברונים היו גם "חכמים סופרים בתורה". לא היתה אפוא כל סיבה לזלזל בהם ובמסורותיהם. מאידך, שמעו גם הכובשים הערבים של העיר, כי השם העברי העתיק חברון רומז לאברהם שהיה "חבר" של הקב"ה, לפיכך תרגמו את השם חברון — ח'ליל אל־רחמן עד היום הזה.

הקראי דניאל אלקומסי מקטרג במאה התשיעית על היהודים המשתתפים בחגיגות ההן עם הגויים.[8] מכאן שהיתה זו מציאות שהאריכה ימים רבים. ניתן לומר, כי השם "הערבי" ח'ליל אל־רחמן אינו אלא זכר ליישובה היהודי של עיר האבות, שהתמיד בה מימי בית שני ועד ימי הצלבנים.

תולדות היישוב היהודי בחברון בתקופה הביזאנטית יש בהן, כפי שראינו, כדי להאיר ולהסביר עניינים שונים במציאותה של חברון עד היום הזה. הבה ננסה אפוא לפתור עוד תעלומה אחת בדרך זו. הנכנס בימינו לבניין המתנשא על מערת המכפלה מופתע לראות, כי

6 ש' אסף, "קינה קדומה על חורבן הקהילות בארץ ישראל", ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ז (תש"א), עמ' 60—67; ושם: ש' קליין, "הערה לקינה הקדומה", עמ' 107.

7 ראה: קליין, ספר הישוב, עמ' 42.

8 ראה: ש' ליברמן, שקיעין, ירושלים תש"ל[2], עמ' 9—10.

כל הזכויות שמורות להוצאת אוניברסיטת בר אילן. לדף הספר באתר ההוצאה:
https://www.biupress.co.il/index.php?dir=site&page=catalog&op=item&cs=683

במסגד המצוי שם (והוא מעיקרו כנסייה ביזאנטית־צלבנית) ישנם אך שני ציונים, והם מציינים את מקום קברי יצחק ורבקה (הקברים עצמם הם, כידוע, במערה שמתחת לבניין). ציוני אברהם ושרה הם במבוא הפונה צפונה לחצר. ואילו ציוני יעקב ולאה מחוץ למסגד, מעבר לחצר. מה פשרה של תופעה תמוהה זו? מדוע לא נבנה הבניין מעל לששת הקברים?

נדמה כי את ההסבר למציאות משונה זו אנו מוצאים שוב באותה תקופה. נוסע נוצרי בשם אנטונינוס פלקנטינוס, שסייר בארץ במאה השישית (כ־50 שנה לפני הכיבוש הערבי) מספר, כי על מערת המכפלה בנויה בימיו באסיליקה: "בתווך עוברת מחיצה. מצד אחד נכנסים הנוצרים ומצד אחד היהודים".[9]

בסוף התקופה הביזאנטית היה אפוא האתר מחולק בין הנוצרים השליטים לבין היהודים בני אברהם יצחק ויעקב. מסתבר, כי החלוקה לא היתה טכנית גרידא, כי אם מעיקרה, או ברבות הימים, נתלוותה לה גם מסורת פרסונאלית. הנוצרים הניחו ליהודים את יעקב־ישראל אביהם, לפיכך נשאר מקום קבר יעקב ולאה מחוץ לכנסייה. את יתר האבות נטלו הנוצרים ובנו עליהם את הכנסייה. קרוב לוודאי שעל־פי הסכם החלוקה היתה ליהודים זכות גישה מסוימת גם למקום קברי אברהם ושרה. לפיכך נמצאים הללו בפתח הכנסייה ולא בתוכה ממש. אחרי הכיבוש הערבי הפכה הכנסייה, כמות שהיא, למסגד, ואולם המוסלמים לא טרחו לשנות את חלוקת השטח הפנימי, והיא מעידה עד היום על מציאות יהודית בת 1500 שנה.

9 ראה: קליין, ספר הישוב, ערך "חברון", עמ' 41.

כל הזכויות שמורות להוצאת אוניברסיטת בר אילן. לדף הספר באתר ההוצאה:
https://www.biupress.co.il/index.php?dir=site&page=catalog&op=item&cs=683